

Gotiek en renaissance in het werk van Bossche edelsmeden

Aanvullingen en correcties op de catalogus 'Zilver uit 's-Hertogenbosch'

A. M. KOLDEWEIJ

In deze bijdrage geeft een van de samenstellers van de expositie van Bosch' zilver een aantal belangrijke correcties op de catalogus. Ondermeer de herziening van twee aldaar gepubliceerde jaarletterreeksen.

De tentoonstelling 'Zilver uit 's-Hertogenbosch', van Bourgondisch tot Biedermeier', gehouden van 9 maart tot 3 juni 1985 in het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch, leverde een uitgebreid overzicht van het edelsmeedwerk dat tot in het begin van de negentiende eeuw werd vervaardigd in de huidige hoofdstad van de provincie Noord-Brabant. Ruim driehonderd voorwerpen waren op de tentoonstelling bij elkaar gebracht.

Hieronder bevonden zich ruim veertig objecten uit de late vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. Onder dit relatief grote aantal waren verscheidene stukken van hoge kwaliteit. De confrontatie met deze stukken en hun merken leidde tot een verbeterde visie ten aanzien van het doordringen van de renaissance in het Bossche edelsmeedwerk. In de catalogus werden acht renaissance-objecten een kwart eeuw te vroeg gedateerd, zo vroeg dat dit ook gezien de stijlontwikkelingen onmogelijk was. Door vergelijking van de voorwerpen onderling en hun merken, moest ook de theorie over de te 's-Hertogenbosch van 1503/1504 tot 1538/1539 gebruikte keurmeestersletters worden gecorrigeerd en werd duidelij-

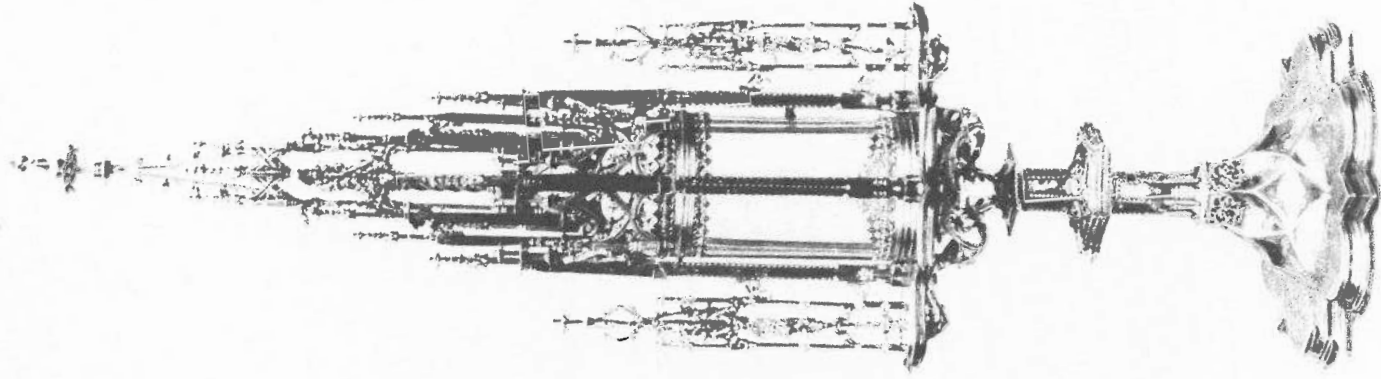
lijk hoe ook in deze stad pas omstreeks 1530 de renaissance opgang maakte naast de nog sterk nabloeiende Brabantse laatgotiek.

Op 20 november van het jaar 1520 bereikte Albrecht Dürer op zijn reis door de Nederlanden de stad 's-Hertogenbosch. Dürer kwam uit Nijmegen, voer via Tiel en Heerewaarden over de Waal naar Zaltbommel en reisde vandaar naar de hertogsstad. Op dinsdag in de vroege ochtend was Dürer per boot in Bommel aangekomen. Er stak toen een hevige storm op en daarom werden er boerenpaarden gehuurd, waarop het gezelschap naar Den Bosch reed. Het vervoer per schip en het huren van de paarden kostte één gulden. Hij noteerde in zijn dagboek dat hij 's-Hertogenbosch een 'hübsche' stad vond met een bijzonder mooie en goedgebouwde kerk, de gotische St. Jan. Hij verteerde voor tien stuivers in die stad, terwijl een meester Arnold de maaltijd voor hem betaalde. Er kwam een niet nader genoemd aantal goudsmiden naar Dürer toe, die hem kennelijk met alle respect behandelden. De volgende dag - woensdag 21 november - trok hij verder over Oisterwijk en Tilburg naar Antwerpen om daar voor de derde keer enige tijd te vertoeven¹.

Albrecht Dürer, zelf door zijn vader als goudsmid opgeleid, ontmoette op zijn reis door de Nederlanden, ook elders vele edelsmeden. Enkele dagen voor hij in Den Bosch kwam, portretteerde hij bijvoorbeeld te Emme-

rik een goudsmidsgezel uit Antwerpen en eerder dat jaar tekende hij te Antwerpen de beeltenis van een goudsmid uit Mechelen². In 's-Hertogenbosch kwamen er, zoals we lazzen, verscheidene edelsmeden naar Dürer toe om de beroemde meester te ontmoeten. De talrijke contacten met goud- en zilversmeden bewijzen, evenals de ontwerpen voor edelsmeedwerk en de nauwgezette weergave van stukken goud- en zilverwerk op zijn schilderijen, tekeningen en grafiek, dat Dürer inderdaad een grondige kennis gehad moet hebben van het goudsmidswerk en dat hij zich sterk met dit ambacht verbonden voelde³. Gesuggereerd is wel dat Albrecht Dürer op zijn reis door de Nederlanden niet alleen uit eigen belangstelling en om zijn eigen faam in aanraking kwam met vele edelsmeden, maar ook omdat zijn vader lang in Nederland geweest was bij den grossen künstern en dat het dus tenminste ten dele om oudere relaties kan gegaan zijn. Dit was te 's-Hertogenbosch vermoedelijk niet het geval, want Dürer noemt geen van de Bossche goudsmiden die naar hem toekwamen bij naam. Evenmin lijkt het waarschijnlijk dat *maister Arnolt*, die Dürer in Den Bosch op een maaltijd tracteerde en bij wie hij misschien ook logeerde, een edelsmid was⁴.

Het gilde van de goud- en zilversmeden in 's-Hertogenbosch telde in het eerste kwart van de zestiende eeuw tussen de twintig en vijftientwintig aangesloten meesters op een inwo-

Afb. 1. Verguld zilveren monstrans. Meester met de gevleugelde duivel, 's-Hertogenbosch, 1514/1515. Cat. Den Bosch 1985, nr. 24a. Hoogte 75 cm. Loon op Zand, Parochie St. Johannes' Onthoofding.

nertal van zo'n twintig- à vijftientwintigduizend, dus ongeveer één edelsmid per duizend inwoners⁵. Deze Bossche goudsmeden werkten toen nog in de in Brabant tot hoge bloei gekomen laatgotische stijl, waarvan de beroemde verguld zilveren monstrans uit Loon-op-Zand wel het hoogtepunt is (afb. 1). Deze monstrans, van een nog niet bij naam bekende meester, is op de voetrand gedateerd 1515 en werd gemerkt met een kapitaal M voor het keurmeestersjaar 1514/1515. Deze letter M in een glad schild is de twaalfde keurmeestersletter uit het eerste alfabet dat te 's-Hertogenbosch werd gebruikt, zoals was vastgelegd in de 'Caerte' van het goudsmedenambacht, uitgevaardigd door schout en schepenen van 's-Hertogenbosch op 12 augustus 1503⁶.

Deze eerste reeks 'jaarletters' bestond naar alle waarschijnlijkheid uit vierentwintig letters en liep tot en met 1526/1527. Slechts acht letters uit dit alfabet zijn momenteel bekend (zie afb. A)⁷.

Uit het eerste jaar dat de keurmeestersletter in Den Bosch verplicht was naast het meestreken en het stadskeurmerk, dateert de koningsvogel van het St. Catharinagilde te Vught, die volgens de inscriptie in de achterzijde nog in het jaar 1503 werd vervaardigd (Den Bosch 1985, nr. 13). Onlangs is in de collectie van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht een zilveren reliekenmonstrans ontdekt, welke blijkens het drietal merktekens onder de voet, in

Afb. A. De bekende Bossche keurmeestersletter: de eerste twee alfabetten en het jaar waarin deze waarschijnlijk zijn gebruikt (revisie cat. Zilveren 's-Hertogenbosch, p. 88-89).

A 1503/1504

V 1522/1523
W 1523/1524

B 1504/1505
C 1505/1506
D 1506/1507
E 1507/1508
F 1508/1509
G 1509/1510
H 1510/1511
I 1511/1512

X 1524/1525
Y 1525/1526
Z 1526/1527

A 1527/1528

B 1528/1529
C 1529/1530

K 1512/1513
L 1513/1514

D 1530/1531
E 1531/1532
F 1532/1533

M 1514/1515
N 1515/1516

G 1533/1534
H 1534/1535

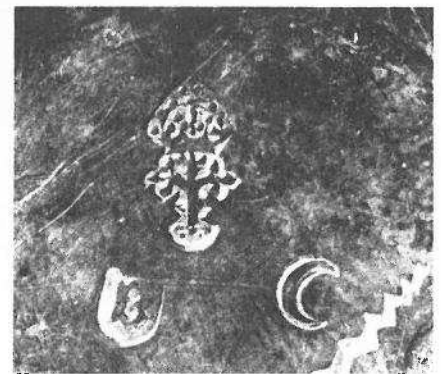
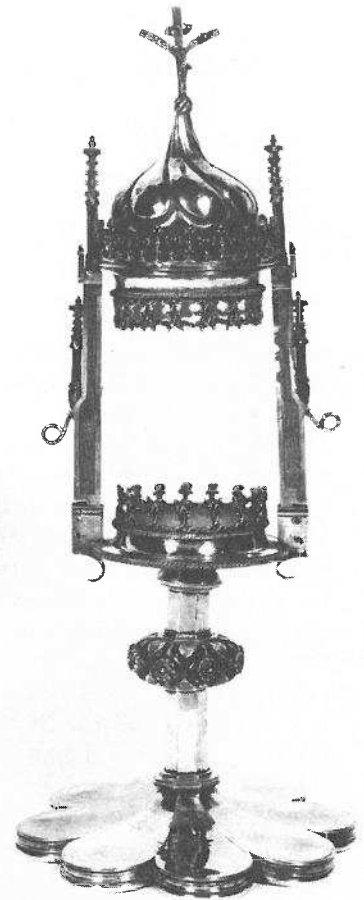
I 1535/1536
K 1536/1537
L 1537/1538

O 1516/1517
P 1517/1518
Q 1518/1519
R 1519/1520

S 1520/1521
T 1521/1522

het gildejaar 1504/1505 te 's-Hertogenbosch ter keuring werd aangeboden door de anonieme goudsmid, die naar zijn meesterteken wordt aangeduid met de noodnaam 'meester met de maansikkel' ⁸ (afb. 2, 2a). De herkomst van deze monstrans die in de vorige eeuw door Monseigneur van Heukelum aan het toenmalige Aartsbisshoppelijk Museum werd geschonken, is helaas niet bekend en evenmin is er iets overgeleverd over de vroegere reliekeninhoud. Niet uitgesloten mag worden dat dit voorwerp oorspronkelijk werd gemaakt als een eucharistische monstrans en later is omgebouwd tot reliekhouders ⁹. De bovenbouw van de huidige reliekenmonstrans is nog maar een pover restant van wat eens een rijk geornamenteerd gotisch 'bouwwerk' moet zijn geweest van contreforten, luchtbogen en pinakels, versierd met hogels en kruisbloemen. Het onderste gedeelte van de monstrans sluit nauw aan bij andere stukken laat vijftiende- en vroeg zestiende-eeuws edelsmeedwerk uit 's-Hertogenbosch: een achtlobbige, vrij vlakke voet op een rijk geprofileerde standring, een achtzijdige schacht en een drukkewerkte nodus met acht bloemvormige knoppen en zestien met graveerwerk versierde visblazen ¹⁰. Van de 'meester met de maansikkel' is nog één ander werkstuk bekend uit 1512/1513, de voet en stam van een ciborie (cat. Den Bosch 1985, 23) ¹¹. Op een laatgotische koningsvogel uit het einde van de vijftiende of het begin van de zestiende

eeuw, komt als meesterteken een bijna identiek merk in de vorm van een wassenaar voor, waarbij niet zoals op de ciborievoet en de reliekenmonstrans slechts de contouren van de maansikkel in het zilver werden afgeslagen, maar waarbij het hele sikkeltje verdiept in het metaal werd aangebracht (cat. 9). Mogelijk gaat het hier om twee varianten van het meesterteken van één zilversmid, maar waarschijnlijker is dat hier twee verschillende meesters aan het werk waren. Over de identiteit van deze eerste en de tweede 'meester met de maansikkel' kan het volgende worden gezegd. Op de oudste van de vier kopers insculpatieplaten van het Bossche goud- en zilversmedengilde komen de wassenaars die deze edelsmeden als merktekens voerden, niet voor. Wel zijn er twee andere meesterteken in de vorm van een maansikkel op afgeslagen: één die naar rechtsboven is geopend en die een zespuntige ster omvat ¹², en één waarin een naar rechts kijkend gezicht is weergegeven ¹³. Dit zijn respectievelijk de merken van Geffert Wyllemsen ofwel Gevardus Wilhelmi Wyntkens, en van Willem Geverts, ook wel Willem van Gewert genoemd ¹⁴. Geffert Wyllemsen werd op 5 maart 1503 poorter van de stad 's-Hertogenbosch ¹⁵, werd in 1557 voor het laatst vermeld in de archieven ¹⁶ en werkte ondermeer voor de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, waar hij in de proostenrekening van 1542-1543 werd vermeld met zijn huisvrouw Herken, als Gevert Wyllem Wynt-

Afb. 2. Zilveren reliekenmonstrans. Meester met de maansikkel, 's-Hertogenbosch, 1504/1505. Hoogte 33 cm. Utrecht. Rijksmuseum Het Catharijneconvent.

Afb. 2a. De merken onder de voet van de reliekenmonstrans: het stadskeur van 's-Hertogenbosch (de bosboom), de keurmeestersletter B in een glad schild (1504/1505) en het meesterteken (de maansikkel).

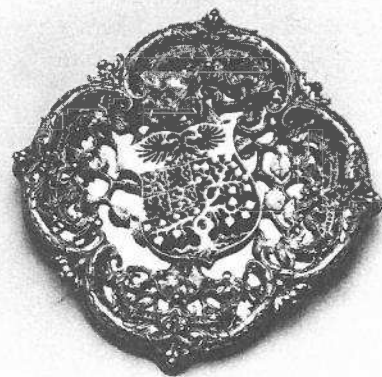
kenszoon van Zorendonck. Willem Geverts was ongetwijfeld een zoon van dit echtpaar, evenals misschien de goudsmid Christoffel Gevertz, die geen maantje maar een granaatappel als meesterteken voerde ¹⁷, en Jan Geefvaers, wiens meestermerk nog onbekend is ¹⁸. Op 3 december 1512 werd de goudsmid Jan Willems Wyntkens als poorter van Den Bosch ingeschreven ¹⁹, kennelijk een broer van Geffert; ook van deze Jan Wyntkens is geen meesterteken bekend. De sinds de tweede helft van de zestiende eeuw in Nijmegen werkzame edelsmeden met de achternaam Wyntgens (Johan, Jacob I, Derck, Jacob II) zijn beslist familieleden van de genoemde in Den Bosch werkzame meesters ²⁰. Het is zelfs lang niet uitgesloten dat de Bossche goudsmid Jan Geefvaers, die daar van 1531/1532 tot 1537/1538 wordt vermeld, identiek is met *Johan Wyntgens aurifaber*, wiens naam in 1551 in het Nijmeegse burgerboek werd opgenomen. De relatie van de Bossche edelsmeden Wyntkens met de stad Nijmegen en het omliggende gebied blijkt ook uit enkele leerlingen van Geffert Wyllemsen, te weten *een jongen van Nijmegen* en *een jongen uit den lande van Cuyck* ²¹. Op grond van de genoemde meestertekens van Geffert Wyllemsen (de maansikkel met de zespuntige ster) en van Willem Geverts (de maansikkel met een gezicht naar rechts) lijkt het waarschijnlijk dat ook de eenvoudige wassenaars die de eerste en de tweede 'meester met de maansikkel' als merkteken voerden,

toebehoorden aan goudsmeden uit de familie Wyntkens, die beiden al vóór 1504/1505 te 's-Hertogenbosch waren gevestigd ²². Misschien bleef de traditie om de maansikkel als merkteken te kiezen nog langer bestaan in deze goudsmedenfamilie en moet de gezichtswassenaar van de nog anonieme Nijmeegse meester uit de tweede helft van de zeventiende eeuw ²³ toegeschreven worden aan de daar in die periode werkzame Jacob II Wyntgens ²⁴.

Het tweede alfabet dat door de keurmeesters van het Bossche goud- en zilversmedengilde werd gebruikt, is waarschijnlijk in 1526/1527 begonnen. Hierbij moeten we evenwel enige voorzichtigheid betrachten omdat niet is uitgesloten dat bij het wisselen van de letters tot dat jaar onregelmatigheden waren voorgekomen, waardoor een verschuiving van enkele jaren mogelijk is. Er zijn (nog) geen gedateerde stukken edelsmeedwerk of archivalische gegevens bekend, die deze keurmeestersletters absoluut verbinden aan de jaren waarin ze afgeslagen werden. Dit is weer wel het geval bij het derde in 's-Hertogenbosch gebruikte alfabet dat - zoals blijkt uit de oudste Bossche insculptieplaat - in 1538 in gebruik werd genomen. De tweede reeks letters zal dus waarschijnlijk lopen van 1527/1528 tot 1538/1539 en vormt daarmee een serie van vermoedelijk slechts elf letters, te weten van de A (1527/1528) tot en met de L (1537/1538). Uit dit halve alfabet zijn inmiddels vier letters bekend, zie *afb. A*

op pag 132. ²⁵.

Tegelijk met het in gebruik nemen van dit tweede alfabet begon in de stad 's-Hertogenbosch, parallel aan de internationale ontwikkelingen, de renaissance door te dringen. De oudste stukken edelsmeedwerk met renaissance-kenmerken, die bewaard bleven, zijn de vier brodsies of draagtekens van de Bossche stadspijpers, waarschijnlijk vervaardigd in 1529 en voor het eerst aan de muzikanten toevertrouwd in 1530 (cat. Den Bosch 1985, nr. 14). De stadspijpers van Den Bosch en trouwens ook elders, vervulden in de vijftiende en zestiende eeuw de rol van een soort culturele ambassadeurs en vertegenwoordigden op feestelijke wijze de stad in den vreemde. Dit verklaart waarom zij werden uitgerust met de

Afb. 3. Een van de vier 'brodsies' of draagtekens van de Bossche stadspijpers. Meester met de bij, 's-Hertogenbosch, 1528/1529. Hoogte 13,6 cm. 's-Hertogenbosch, Noordbrabant Museum.

uiterst kostbare en representatieve insignes, die het stadswapen toonden dat was opgehangen in de Bossche boom (afb. 3). De renaissancestische ornamentiek met dolfijnen, balusters, hoornen des overvloeds, rankwerk, etc. was rond 1530 zeer eigentijds en kwam overeen met de toonaangevende mode, zoals die met name in Neurenberg en met Albrecht Dürer als belangrijkste in het eerste kwart van de zestiende eeuw was ontwikkeld²⁶. De contacten tussen 's-Hertogenbosch en Neurenberg waren in de vijftiende en zestiende eeuw intensief²⁷.

Neurenbergse kooplieden bevestigden jaarlijks de tolvrijheid die zij genoten in het hele hertogdom Brabant en in de stad 's-Hertogenbosch, terwijl er ook ieder jaar Bossche burgers naar Neurenberg trokken om *huer coopmanscappe* te doen en om telkens opnieuw de privileges die ze daar verworven hadden, vast te leggen: de waagmeester van Neurenberg ontving jaarlijks van de Bosschenaren een paar handschoenen en een houten kom met een pond peper, een ceremonie die door de stadspijpers muzikaal werd opgeluisterd. De nieuwe brodsies die de muzikanten daarbij vanaf 1530 droegen op de wijze zoals dat in Neurenberg gewoon was (afb. 4), pasten uitstekend in het daar heersende renaissance-klimaat, terwijl ze in het oog sterk aan de laatgotiek gehechte Brabant afwijkend, opvallend en 'modern'²⁶ geweest moeten zijn.

Het meest opmerkelijke in renaissance-

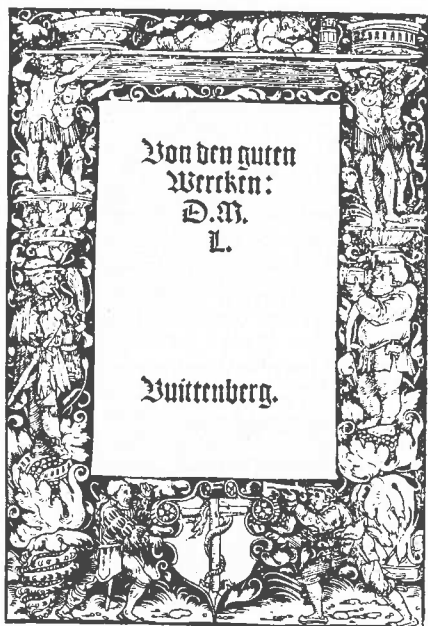

ce-vormen uitgevoerde stuk edelmeedwerk van Bossche makelij dat bewaard is gebleven, is de verguld zilveren kokosnootbokaal met dek-sel, die in bezit is van het Metropolitan Museum te New York (cat. Den Bosch 1985, nr. 17) (afb. 5). Deze bokaal moet indertijd niet alleen om de verwerkte exotische kokosnoot kostbaar en bijzonder zijn geweest, maar vooral ook om de consequente renaissancestische vormgeving met de verschillende naar de klassieke oudheid verwijzende motieven en ornamenten, gecombineerd met Latijnse en Griekse (!) opschriften. De opdrachtgever, de aanleiding tot de ver-

Afb. 4. Speelkaart, waarop een stadsmuzikant is afgebeeld met een 'brodsie'. Peter Flömer, houtsnede, 1535 (?), gedrukt bij Christoph Zell te Neurenberg (uit: *Die Welt des Hans Sachs*, Neurenberg 1976, cat. 160/10).

Afb. 5. Verguld zilveren kokosnootbokaal. Hans van Amsterdam, 's-Hertogenbosch, 1533/1534. Hoogte 27,4 cm. New York, Metropolitan Museum of Art.

Afb. 8. Titelblad *Von den guten Wercken D M L*, Wittenberg. Lucas Cranach de Oude, 1520 (uit: J. Jahn, *Lucas Cranach d. Ä. 1472-1553*, München 1972, p. 429).

Afb. 9. Verguld zilveren kelk. Jan Willensem, 's-Hertogenbosch, 1535/1536. Hoogte 22,2 cm. Deursen, Zusters Augustinessen.

Afb. 10. Verguld zilveren kelk. Jan Willensem, 's-Hertogenbosch, 1535/1536. Hoogte 19,5 cm. Uden, Museum voor Religieuze Kunst (bruikleen St. Lambertusparochie, Someren).

kokosnoot werden verwerkt, zijn alle typische 'antieke' versieringsmotieven die in de verschillende takken van kunst in het begin van de zestiende eeuw zeer snel populair werden.

Enkele jaren nadat Hans van Amsterdam de kokosnootbokaal vervaardig-

de, paste zijn stadgenoot en collegaedelsmid Jan Willensem de karakteristieke renaissance-vormen die inmiddels meer dan bekend geworden waren in 's-Hertogenbosch, toe op een verguld zilveren kelk, die qua opbouw, hoofdvorm en verhoudingen nog geheel in de laatgotische Bossche traditie is uitgevoerd (cat. Den Bosch 1985, nr. 21) (afb. 9). Deze kelk draagt onder voet naast het meestersteken van Jan Willensem (een luiddklokje in een gecontourneerd schild) en het Bossche stadskeur, de keurmeestersletter J (1535/1536). De nodus is versierd met knorren, de schacht is balustervormig en gedecoreerd met acanthusbladeren, en de aanhechting van voet en cuppa is eveneens met acanthusbladeren versierd. Een andere kelk van Jan Willensem, die nog helemaal in gotische stijl is (afb. 10), werd op identieke wijze in hetzelfde jaar gestempeld met dezelfde drie merken (cat. Den Bosch 1985, nr. 20). Dit bewijst dat er, al naar gelang de wensen van de opdrachtgever, in de dertiger jaren van de zestiende eeuw, te 's-Hertogenbosch tegelijkertijd zowel in gotische als in renaissance-stijl werd gewerkt.

Noten

¹ P. T. A. Swillens, *Albrecht Dürer, zijn dagboek van de reis door de Nederlanden in 1520-1521*, Maastricht (± 1940), *Erasmus Librye III*, p. 98-99, 213-214. H. Rupprich, *Dürer Schrifflicher Nachlass I*, Berlijn 1956, *Deutscher Verein für Kunstwissenschaft*, p. 161, 189. J.-A. Goris & G.

Marlier, *Albrecht Dürer, 1520-1521, Das Tagebuch der niederländischen Reise*, Brussel 1970, p. 78. Ph. Troutman, *Albrecht Dürer, Sketchbook of His Journey to the Netherlands 1520-1521*, New York / Washington 1971, p. 31-32, 90.

² Berlijn. Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz. Prentenkabinet KdZ 4009. Pentekening op papier, 15,9 x 10,1 cm. Gesigneerd met monogram en gedateerd 1520. Opschrift van Dürer: *ein goltschmit von mechell zw antorff gemacht*. Vermoedelijk betreft het hier de Mechelse goudsmid Stefano Capello. F. Winkler, *Die Zeichnungen Albrecht Dürers*, Berlijn 1936-1939, nr. 745. W. Hütt, *Albrecht Dürer 1471 bis 1528, Das gesamte graphische Werk 1*, München z.j. p. 883. *Albrecht Dürer in de Nederlanden, zijn reis (1520-1521) en invloed*, (tent. cat.) Brussel 1977, p. 73 nr. 73.

³ H. Kohlhaussen, *Nürnberger Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit 1240 bis 1540*, Berlijn 1968, *Deutscher Verein für Kunstwissenschaft*, p. 38, 264, 270, 272, 524, 525. M. Mende in: tent. catalogus Brussel 1977, p. 154, zie noot 2.

⁴ Te 's-Hertogenbosch is in het begin van de zestiende eeuw geen goudsmid met de naam Arnold bekend. Gesuggereerd is wel dat Dürer hier een kunstenaar uit Den Bosch bedoelde, bijvoorbeeld de beeldhouwer Van Oerschof of de schilder Van Campen. Dürer zou echter evengoed een met hem meegeriseerde kunstenaar uit Nijmegen kunnen bedoelen, zoals Arnold van Ort. Ook is de tekening van Dürer met het opschrift *meistr ornolt von d... selgenstat 1520* (Bayonne, Musée Bonnat) voorzichtig in verband gebracht met de in Dürers dagboek vermelde Arnold. Winkler, cit. nr. 752, zie noot 2; Hütt, op. cit. p. 890. Swillens, op. cit. p. 99; Rupprich, op. cit. p. 189; Goris & Marlier, op. cit. p. 190 nr. 37, zie noot 1.

⁵ A. M. Koldewij, Goud- en zilversmeden te 's-Hertogenbosch en hun gilde, in: tentoonstellingscatalogus *Zilver uit 's-Hertogenbosch, van bourgondisch tot biedermeier* (ed. A. M. Koldewij), 's-Hertogenbosch 1985, p. 11-14.

⁶ A. M. Koldewij, De merken, in: cat. 's-Hertogenbosch 1985, p. 20.

⁷ Catalogus 's-Hertogenbosch 1985, p. 88-89. Uit het eerste alfabet (1503/1504 - 1526/1527) moeten vier daar afgebeelde keurmeestersletters verschuiven naar de tweede reeks letters (1527/1528 - 1537/1538). De gereproduceerde letter B komt voor op cat. 14 en staat voor het jaar 1528/1529; de letter D komt voor op cat. 15 en 16, en staat voor het jaar 1530/1531; de letter G komt voor op cat. 17 en staat voor het jaar 1533/1534; de letter J komt voor op cat. 18, 19, 20 en 21, en staat voor het jaar 1535/1536. De letter B uit 1504/1505 komt voor op de reliekenmonstrans in Rijksmuseum Het Catharijneconvent, verderop in dit artikel behandeld: de letters D (1506/1507), G (1509/1510) en J (1511/1512) zijn nog onbekend.

⁸ Utrecht. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, inv. ABM 933. Drs. P. M. L. van Vlij-

men, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, was zo vriendelijk mij te attenderen op deze reliekhouder, die afkomstig is uit de oude collectie van het Utrechtse Aartsbisschoppelijke Museum.

⁹ Zie over de verschillende typen reliekenmonstrans en hun symboliek: L. Bosman, 'Turris sanctorum locus est'. Over vorm, inhoud en betekenis van ostensoria, in: *Antiek*, 19, 1985, p. 306-314.

¹⁰ Vergel.: Catalogus 's-Hertogenbosch 1985, nr. 5, 20, 21, 23, 28, 30, 43.

¹¹ A. M. Koldewij, De ciborie uit Helvoirt, in: *Museum voor religieuze kunst Uden, Informatiebulletin*, nr. 8, dec. '84, p. 70-71. Tentoonstellingscatalogus 's-Hertogenbosch 1985, op. cit. p. 169 cat. 23: Ciborie, meester met de maansikkel, 1512/1513, Uden, Museum voor Religieuze Kunst, inv. MRK 220 (bruikleen Parochie H. Nicolaas, Helvoirt). Van deze zilveren ciborie is de cuppa aan de binnen- en buitenzijde verguld. De cuppa met de deksel is, evenals de gegoten kraag van gotiserende rank-, blad- en takkenmotieven tussen de stam en de cuppa, een restauratie - of beter een neogotische reconstructie - vermoedelijk uit de late negentiende of vroege twintigste eeuw. Waarschijnlijk is de gotische voet oorspronkelijk niet van een ciborie, maar van een kelk afkomstig.

¹² 's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum, inv. B 6951 GSH (1e kolom, 6e naam). In de Catalogus 's-Hertogenbosch 1985, p. 38 werd dit meesterteken een kwart slag naar rechts gedraaid afgebeeld.

¹³ 's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum, inv. B 6951 GSH (1e kolom, 32e naam). Catalogus 's-Hertogenbosch 1985, p. 41.

¹⁴ Cat. 's-Hertogenbosch 1985, p. 38, 41.

¹⁵ 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Stadsrekening B 17, fol. 15^v.

¹⁶ 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Archief Goud- en Zilvermedengilde 312, fol. 66^v.

¹⁷ 's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum, inv. B 6951 GSH (1e kolom, 27e naam).

¹⁸ 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Archief Goud- en Zilvermedengilde 312, p. 25, 30, fol. 40^r, 41^v.

¹⁹ 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Stadsrekening B 11 (3.12.1512).

²⁰ Tentoonstellingscatalogus *Nijmeegs Zilver* (ed. G. Th. M. Lemmens), Nijmegen 1983, p. 56-57. Tentoonstellingscatalogus *Gelders Zilver*, Arnhem 1955, p. 108, 110.

²¹ 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Archief Goud- en Zilvermedengilde 312, fol. 45^v, 46^v.

²² Reeds in het jaar 1386 werd een zekere Elisabeth Wynkes ingeschreven als lid van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch. A. F. O. Van Sasse van Yssel, *De voornamste huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1911-1914 (herdruk 1975), III, p. 155.

²³ Cat. Nijmegen 1983, p. 46 (zie noot 20).

²⁴ Cat. Nijmegen 1983, p. 57 (zie noot 20).

²⁵ Zie noot 7.

²⁶ Kohlhaussen; zie noot 3. C. Hernmarck, *Die Kunst der europäischen Gold- und Silberschmiede 1450-1830*, München 1978, p. 21-22.

²⁷ L. P. L. Pirenne & W. J. Formsma, *Koopmansgeest te 's-Hertogenbosch in de vijftiende en zestiende eeuw. Het kasboek van Jasper van Bell 1564-1568*, Nijmegen 1962, *Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland X*, p. 27-28.

²⁸ 'Modern' is hier in de huidige betekenis van het woord gebruikt, in de zin van 'tot de nieuwere tijd behorend', hedendaags of nieuwerwets (*Van Dale, Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, tiende druk, 's-Gravenhage 1976, I, p. 1486). Dit in tegenstelling tot het gebruik van deze term in de bronnen, waar 'modern' dikwijls staat voor gotisch. In de jaren 1525-1530 wordt renaissancestisch werk aangeduid met 'antijks'. Het woord 'ouderachtig' werd toen wel gebruikt in de betekenis van 'rijk versierd in de geest van de laatgotiek'. Prof. Dr. J. K. Steppe was zo vriendelijk mij te wijzen op het historische gebruik van de term 'modern' aan de hand van door hem getranscribeerd bronnenmateriaal.

²⁷ Cat. 's-Hertogenbosch 1985, p. 165-166.

²⁸ R. Fritz, Kokosnootbokalen, vervaardigd in de Nederlanden van de 15de tot de 18de eeuw, in: *Antiek*, 13, 1979, p. 708-709 nr. 16. R. Fritz, *Die Gefässe aus Kokosnuss in Mitteleuropa 1250-1800*, Mainz am Rhein, p. 100 nr. 71.

²⁹ Cat. Den Bosch 1985, p. 125, cat. 32; aldaar vermeldt als 'Jan van Ampsterdamme', het is evenwel waarschijnlijk dat dit een en dezelfde goudsmid is, met de naam Johannes.

³⁰ 's-Hertogenbosch, Stadsarchief, Archief Goud- en Zilvermedengilde 312, p. (1) en fol. 40^v.

³¹ R. Fritz (zie noot 28) geeft in zijn boek *Die Gefässe aus Kokosnuss*, op. cit. een overzicht van bewaardgebleven kokosnootbokalen, prenten en ontwerptekeningen van dergelijke bekers en een aantal citaten uit inventarissen waarin kokosnoten werden vermeld. Hieruit blijkt duidelijk hoe verspreid de zeldzame en exotische noten toch al waren in Europa sinds de middeleeuwen. Als aanvulling op dit overzicht willen wij hier noemen 1) de zilveren kokosnootbeker van de familie Van Isendoorn à Blois uit het jaar 1601, bewaard op het kasteel Cannenburch te Vaassen (vriendelijke mededeling Mr. P. J. W. Beltjes, Arnhem), 2) de *nuce indica* met relieken van Franciscus en Mauritius en diens gezellen, sinds 1677 vermeld in de kerkschat van het Sint-Servaaspittel te Maastrecht, 3) de huidige te Maastrecht in de Sint-Servaaskerk bewaarde kokosnoot, op het zilveren montuur 1693 gedateerd.

³² *Von den guten Werken D.M.L.* gedrukt bij Melchior Lotter jun. te Wittenberg. Titelblad door Lucas Cranach de Oude. J. Jahn, *Lucas Cranach d.Ä. 1472-1553. Das gesamte graphische Werk*, München (1972), p. 429.